

Utazás Nolde lelkének mélyére

Művész a nemzetiszocializmusban

SÍPOS LÁSZLÓ

Hamburger Bahnhof, Berlin, 2019. IV. 12. – IX. 15.

Göbbels látogatása a müncheni *Elfajzott művészet* című kiállításon (A fotó bal oldalán *A bűnös* című kép látható), 1938. február

A múlt hónap közepén a berlini Hamburger Bahnhofban *Emil Nolde – Egy német legenda. A művész a nemzetiszocializmusban* címmel nyílt kiállítás. Mielőtt a látogató azt hinné, hogy ezúttal is a nagy kolorista színpompás virágkarneváljában, izzó tájképeiben vagy a tarka trópusi táncosok látványában tobzódhat, ki kell hogy ábrándítsuk: a kiállításon egy évtizedekig hősként ünnepelt festőművész nemzetiszocialista múltja bontakozik ki előttünk.

Nolde az egyik legismertebb expresszionista, egyben az egyik leghíresebb *degenerált* művész. Hitlerék mintegy ezer képét kobozták el és nyilvánítottak elfajzottnak, 1937 júliusában az *Entartete Kunst* propagandakiállításán összesen negyvennyolc művét (ebből harminchárom olajképet) láthatta a 2 009 899 főt számláló közönség.¹ „Was er (Nolde) malt, sind doch immer Misthaufen”, azaz amit Nolde fest, az még mindig egy trágyadomb – mondta állítólag Hitler Noldéről Paul Ludwig Troost műtermében még 1933 telén. Ennek ellenére a festő a háború alkonyáig kitarzott Hitler és a nemzetiszocializmusba vetett hite mellett.

Nolde a Dániával 1864-ig perszónalunióban álló Schleswig-Holstein északi részén született nem sokkal a dán–porosz háború befejezése

után, 1867-ben. Apja fríz, anyja dán nemzetiségű volt. Fiatalkorában müncheni és berlini bútorgyárakban dolgozott, majd tanárként St. Gallenbe került. Már svájci éveiben megmutatkozott az élénk színkezelésre való fogékonysága, hegyvidéki tájakat ábrázoló akvarelljeinek eladása révén pedig nemsokára megnyílt számára az út a független képzőművészeti tevékenység gyakorlása felé. 1899-ben a párizsi Julien Akadémián folytatta tanulmányait, majd 1900-tól Koppenhágában bérelt műtermet. 1902-ben elvette a nála tizenkét évvel fiatalabb Ada Vilstrupot, aki a festőért – annak zsenialitását felismerve – feláldozta színészi karrierjét. Nolde a feleségével az együtt töltött negyvennégy év alatt a hitvesi ágy mellett ideológiai kérdésekben is osztozott. Miután a *Berlini Szecesszió* társasága 1910-ben több expresszionista alkotással együtt a *Pünkösöd* című képét is visszautasította, a festő olyan vehemenciával kritizálta Max Liebermann személyét, hogy kizárták a művészegyletből.

A Nolde 60. születésnapja alkalmából rendezett nagyszabású retrospektív kiállításon 455 műve (210 festmény) szerepelt. Heinz Zimmer indológus a katalógusban ekképp írt: „Elsőként Emil Noldéval folytatódik a keresztény–keleti és antik kultúra által több mint ezer évig elnyomott német művészet germán–északi hagyománya.”² Egyesek a tiszta német stílus, az expresszionizmus pionírját látták benne, de már ekkor is érték támadások, liberális és népi oldalról egyaránt. Míg támogatói egy új, *őszinte* festészet képviselőjeként, az *északi expresszionizmus* vezéralakjaként ünnepelték, és munkásságát a német gótika tradíciójába illesztették, a népi reakciós tábor elsősorban vallásos képeit – különösen a *Jézus élete*-festményciklust és az *Elveszett paradicsom* (Verlorenes Paradies) című, 1921-ben készült munkáját – a *degeneráltság* mintaképének és *népidegennek* tekintette. Paul Schultze *Művészet és rassz* című 1928-ban megjelent könyvében az utóbbi festmény alakjait fogyatékosággal élők fotóival párosította, és *fajidegennek* bélyegezte.

Nolde a negatív kritikát kétféle módon magyarázta: egyrészt úgy gondolta, hogy az igazi zseniket a kortársaik mindig félreértik, másrészt a Max Liebermannal való konfliktusa óta – nézete szerint – a berlini zsidó műkritikusok bojkottálták művészetét. Antiszemitizmusa a nemzetiszocialista eszmékkel való azonosuláshoz vezetett, *A küzdelmek éve*i című memoárjában a zsidó műkereskedelem és a francia impresszionista körök elleni küzdelem élharcosaként tekintett magára.

Fotó: Jörg P. Anders

1933 nyarán fiatal náci művészeti aktivisták harminc alkotó kiállítását rendezték meg, melyen Nolde két képpel az új német művészet rangidős mestereként szerepelt, Himmler díszvendégeként pedig részt vett a Hitler-puccs 10. évfordulója alkalmából rendezett müncheni ünnepségen is. „A Führer törekvéseiben hatalmas és nemes, zseniális cselekvő. Csakhogy egy nagy csapat sötét alak rajongja körül mesterséges kultúrködöt gerjesztve”³ – írja Nolde egy barátjának 1933-ban. A következő év szeptemberében a *Nationalsozialistische Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig (NSAN)* tagja lett.

Eberhard Hanfstaengl Hitler személyes utasítására nevezték ki a Berlieni Nemzeti Galéria igazgatójának, és bár Nolde figurális képei (például *A bűnös*) ezután a pincébe kerültek, a falakon továbbra is szerepeltek egyes művei – igaz, hogy csak lovas tájképek és virágcsendéletek. 1937-re azonban ezeket is lefoglalták, és az Entartete Kunst kiállítására szállították, melynek anyagáról Nolde így nyilatkozik: „Véleményem szerint az 1937-ben Németországban *Elfajzott művészet* címen rendezett kiállítások anyagának [...] egyharmad

EMIL NOLDE: *A bűnös*, 1926, olaj, vászon, 86×106 cm
Nemzeti Galéria, Berlin HUNGART © 2019

része tényleg elfajzott, egyharmada indifferens, se nem jó, se nem rossz, egyharmada viszont jó és kiemelkedően jó művészet.”⁴ Munkái a műkereskedelemben – a hírhedt tárlaton való szereplése ellenére – továbbra is stabilan őrizték pozíciójukat, műkereskedőinek köszönhetően Nolde 1941-ig Németország legjobban kereső művészei közé tartozott.

1934-től Nolde nem festett bibliai tárgyú képeket, inkább az északi mondavilágból választotta motívumait: királyokat, harcosokat és hosszú szakállú vikingeket. A megalázó kiállítási részvétellel válaszul három kis vikingakvarelljét dolgozta át festményé. Ezek közül csak egy maradt meg: *A vörös Gaut*. A többi a Vörös Hadsereg betörése nyomán teupitzi tárolóhelyén elpusztult. A három képet Göbbelsnek írott korábbi levelében *jellegetesen német, erőteljes, csípős és őszinte* műként jellemzi.

Mivel ekkoriban dán állampolgár volt, *elfajzott* képeinek lefoglalása jogi akadályokba ütközött, így nemsokára visszakapta azokat. A következő években Nolde saját rehabilitálásán fáradozott. 1940 őszén hosszú levelet írt Hitlernek, de hiába: 1941-ben kizárták a

Művészetek Intézete, Detroit

EMIL NOLDE: *Érett napraforgók*, 1932, olaj, vászon, 73,5×89 cm

Művészetek Intézete, Detroit HUNGART © 2019

képzőművészeti kamarából, és kiállítási, eladási és publikálási tilalmat vezettek be vele szemben. „A legnémetebb, leggermánabb, leghűségesebb művészt zárták ki!” – írja felesége, Ada Nolde kiközösített férje sorsának ellentmondásosságáról.⁵

1941-től a rezsim *Berufsverbotja*⁶ sújtotta, művészi és műkereskedelmi tevékenységét betiltották. Ennek ellenére seebüllli elszigeteltségében tovább dolgozott, többnyire már meglévő műveit dolgozta át. 1941 és 1945 közötti festményeinek legnagyobb része virágokat ábrázol. 1944 februárjában berlini házáat bombatalálat érte, melynek során mintegy háromezer műve mellett gyűjteményének számos darabja is elpusztult.

Noldékék a rádióban naponta hallgattak náci híradást, a hadműveleteket fali Európa-térképen követték. A festő művészetéről, Istenről és a világ történéseiről szóló gondolatait apró papírlapokra írta fel. Míg az 1943 tavaszáról származó jegyzetek tanúsága szerint antiszemitizmusa a háborús propaganda hatására nagymértékben radikalizálódott, az 1945 eleji írások a Hitlertől való távolodást körvonalazzák. A háború befejezése után Nolde a legtöbb kommentárját megsemmisítette, és helyettük újakat írt.

A kiállítás oszlopaikat a kurátorok (Aya Soika és Bernhard Fulda) részben Noldétól származó idézetekkel borították, melyek közül némelyik egészen szürreálisan hat. A következő darab Nolde hajlott kora ellenére lenyűgöző rugalmasságról tesz tanúbizonyságot: „Hitler ist tod. Er war mein Feind. Sein kulturelle Dilettantismus brachte meine Kunst und mir viel Leid, Verfolgung und Achtung. Nun ist er tod.”⁷

1946 augusztusában az *Entnazifizierung*⁸ eljárása során a szövetségesek – részben művei degenerálnak nyilvánítása miatt – nem találtak terhelő bizonyítékokat Nolde nemzetiszocialista múltjára nézve. Bár Adolf Behne műkritikus 1947-ben, a művész 80. születésnapján publikált cikkében rávilágított náci múltjára, és mint „*entartete Entartete*”, vagyis mint kétszeresen elfajzott festőre hivatkozott rá, az írást elsodorta a háború utáni német társadalom újjáépítésére való kollektív törekvés. A közvéleménynek nagyobb szüksége volt egy hős művészre, akivel azonosulni lehetett, mint egy idős nemzetiszocialistára, akiből amúgy is akadt elég akkoriban.

Nolde Ada halála után két évvel, 1948-ban feleségül vette a 26 éves Jolante Erdmann, és 1951-ig mintegy száz képet festett, nagy részüket akvarellek alapján. Élete alkonyán számos elismerés érte, 1952-ben például elnyerte a 26. Velencei Biennálé grafikai nagydíját. 1955-ben még részt vett az első Dokumentán, majd a következő év tavaszán Seebüllben meghalt.

A Hamburger Bahnhof épületében ezúttal csak néhányat láthatunk Nolde leggyakrabban reprodukált műveiből. A több mint száz eredeti alkotás közül számos darab kevésbé ismert, többnyire a 30-as, 40-es évekből származik – köztük a „meg nem festett képek”, melyek nagy részét korábban még nem állították ki. 1937–38-tól Nolde epidiaszkóp segítségével vetítette vászonra jobban sikerült (nem csak a tiltás ideje alatt készült) vízfestményeit. A kis méretű akvarelleket 1961-től állították ki Németországban és külföldön, az anyag nagy feltűnést keltett.

A seebüllli Nolde Alapítvány a festő memoárjainak újabb kiadása előtt kiszűrte az írások antiszemita passzusait, Siegfried Lenz pedig az 1968-ban piacra került *Deutschstunde*⁹ című regényének a náci művészetpolitika által üldözött festőjét Noldéről mintázta. A bestseller tükrében a sötét múlt elhomályosodott,

és a képzeletbeli Nolde, aki Hitlerék tiltása ellenére is az új német művészet előkészítésén fáradozott, kultikus figurává, a nácizmussal egyedül szembe szegülő és titokban remekműveken dolgozó lángész goethei alakjává vált. A valóság csak hosszú idő után derült ki.

Felix Krämer, a düsseldorfi Museum Kunstpalast igazgatója szerint a legújabb kutatások fényében mindenképp szükség van Nolde személyének és azon keresztül művészetének átértékelésére. Szerinte naivitásra vall az a felfogás, hogy a művek

Nolde – a modern művészet győzelmének szimbóluma – a rendkívül népszerű Helmut Schmidt kancellár kedvenc festője lett, de a legutóbbi időkig Angela Merkel irodájában is függtek képei. (Merkel nemrég jelezte, hogy a falakon a jövőben szívesebben látná inkább Karl Schmidt-Rottluff műveit.) A mai tudásunk alapján nem valószínű, hogy 2019-ben Nolde festményei a legmegfelelőbb alkotások a Szövetségi Köztársaság szellemiségének közvetítésére, mondja Krämer, inkább múzeumban a helyük. Egy biztos: a legújabb kutatási eredmények nem vetnek jó fényt a diktatúrának behódoló Emil Nolde személyére.

Fotó: Dirk Dunkelberg

Fotó: Dirk Dunkelberg

EMIL NOLDE: *Földművesek*, 1942 előtt, akvarell, papír, 21,9×16,5 cm
Nolde Alapítvány, Seebüll HUNGART © 2019

EMIL NOLDE: *A vörös Gaut*, 1938 körül, akvarell, tus, papír, 25,5×18,3 cm
Nolde Alapítvány, Seebüll HUNGART © 2019

megjelenése független lehet a festő ideológiai meggyőződésétől: a művek és a művész nem szétválaszthatók. A festő nemzetiszocialista, antiszemita felfogása a látszólag ártalmatlan képekre is hatással van, de történetük és *mondanivalójuk* felett az ember könnyen elsiklik. Pedig Nolde mindvégig tudta, hogy mit csinál: festményei 1933 után egyértelműen megváltoznak. Alkotásai Krämer szerint remekművek, de szemlélésük során sosem szabad elfelejtenünk, hogy milyen életút rejlik mögöttük (akár Céline írásainak esetében, aki egyébként 1945-ben Németországba, majd Dániába menekült).

Jegyzetek

- 1 Peter-Klaus Schuster: *Nationalsozialismus und „Entartete Kunst“*. Die Kunststadt München 1937, Prestel-Verlag, München 1987, 99.
- 2 „Erst mit Emil Nolde tritt deutsche Kunst ihr germanisches-nordisches Erbe an, das, vor mehr als tausend Jahren mit christlich-orientalischem und antikem Gut überschüttet“
- 3 „Der Führer ist groß und edel in seinen Bestrebungen und ein genialer Tatenmensch. Nur ein ganzer Schwarm dunkler Gestalten noch umschwärmen ihn, in einem künstlich erzeugten Kulturnebel.“
- 4 „Die 1937 in Deutschland veranstalteten Ausstellungen von sogenannter Entarteter Kunst [...], enthielten nach meiner Meinung: ein Drittel wirklich entartete Kunst, ein Drittel indifferente, nicht gute und nicht schlechte Kunst, ein Drittel gute und zum Teil besonders gute Kunst.“
- 5 „Der deutscheste, germanische, treueste Künstler ist ausgeschlossen.“
- 6 A foglalkozás gyakorlásától való eltiltás.
- 7 „Hitler halott. Az ellenségem volt. Kulturális dilettantizmusa művészetemnek és nekem sok fájdalmat, üldöztetést és megbélyegzést hozott. De most halott.“
- 8 „Nácitalanítás.“
- 9 Németóra.